Бондарчук О. Б.*

НАВЧАЛЬНІ ВИДАННЯ 1918 – 1930-Х РОКІВ ДЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ ДОРОСЛИХ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ОГЛЯД

У статті розглянуто історико-педагогічний етап розвитку вітчизняної освіти дорослих (позашкільної освіти) 1918–1930-х років. Увагу приділено навчально-методичному забезпеченню процесу ліквідації неписьменності серед дорослого населення та проаналізовано окремі видання означеного періоду з фонду підручників та навчальних посібників Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського.

В умовах гуманізації та демократизації суспільства особливого значення набуває розвиток освіти дорослих, а наукові дослідження цього процесу є »актуальними у контексті модернізації національної системи освіти, забезпечення умов для задоволення освітніх і професійних потреб дорослої особистості» [11, с. 4].

Освіту дорослих у Радянському Союзі та в Україні зокрема як складову суспільного і соціально-культурного процесу запроваджували зважаючи на соціально-економічні умови, формування класу інтелігенції, громадсько-політичний рух, ініціативи та потреби народу в знаннях.

Основою для формування дидактичних ідей у галузі освіти дорослих стала діяльність недільних шкіл, які були першим проявом суспільного просвітницького руху і мали задовольняти освітні потреби населення. Найвідомішим закладом позашкільної освіти дорослих кінця XIX – початку XX ст. стала Перша недільна приватна жіноча школа в м. Харкові, що відкрилася в 1862 р. Діяльність Харківського та Київського Товариств Грамотності теж спрямовувалася на поширення знань серед дорослого населення, відкривалися народні бібліотеки, народні будинки, педагогічні музеї, проводилися народні читання. Чималу роль у розвитку позашкільної освіти на початку XX ст. відіграли земства та земські діячі (М. Корф, С. Сірополко). Серед різноманітної освітньої діяльності земств слід виокремити видавничу. Вони видавали твори української, російської літератури, книжки медичного та сільськогосподарського змісту, вивчали читацькі інтереси дорослого населення, укладали каталоги книг для народу, каталоги рекомендованої літератури тощо. Проте діяльність громадських організацій ґрунтувалася в основному на добровільних засадах і не мала ні матеріальної, ні організаційної підтримки з боку влади тому грамотність населення не набула масового характеру. Це була однією з причин того, що на 1917–1918 рр. справа позашкільної освіти перебувала в найгіршому стані порівняно з іншими освітніми питаннями.

Перші спроби наукового розроблення теорії освіти дорослих, визначення її місця в системі педагогічних наук, окреслення структурної класифікації позначені 1919 роком. Поступово змінювалися поняття, зміст і форми закладів освіти дорослих. Працівники освіти поєднували навчання грамоти з політосвітою. Впродовж десятиліть вітчизняні науковці під впливом комуністичної ідеології дотримувалися стереотипів у розгляді історії лікбезу.

Проблему позашкільної освіти дорослих та ліквідації неписьменності в післяреволюційний період (1918–1930 рр.) висвітлено у сучасних наукових доробках Л. Вовк, Л. Березівської, В. Гололобова, О. Сухомлинської, О. Мартіросян.

Важливою і вкрай необхідною складовою освіти дорослих стало створення підручників та посібників, що відповідали б вимогам часу та соціальним чинникам. Історіографія досліджень з підручникотворення цього періоду пов’язана з іменами В. Флерова, О. Веденова, Н. Гупана, В. Майбороди, О. Пометун.

Для вирішення комплексу проблем, пов’язаних із ліквідацією неписьменності в межах народної освіти було створено систему навчальних закладів – лікнепів. Вони мали складну структуру (органи управління, навчальні заклади та допоміжні структури) і взаємодіяли з різними галузями народного господарства.

Мета статті – розкрити та проаналізувати документний ресурс навчальних посібників 1918–1930 рр. для освіти дорослих у фонді Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського як основного джерела початкових знань та засобу навчання дорослих зазначеного періоду. Актуальність даного дослідження полягає у виявленні та фіксації певної тенденції в розвитку підручникотворення 20–30-х років XX ст. на основі аналізу масиву автентичних джерел – підручників та навчальних посібників.

Як зазначає дослідниця О. Мартіросян більшість українських та російських науковців: педагогів, істориків, соціологів, філософів, правознавців сформували приблизно таку періодизацію етапів розвитку освіти дорослих та загальної системи освіти: I етап – 1870–1900 рр.; II етап – 1901–1918 рр.; III етап – 1919–1930 рр.; IV етап – 1931–1950 рр.; V етап – 1951–1980 рр.; VI етап – 1981–1990 рр.; VII етап – 1991–2000-ні рр. [12, с. 103]. Цікавим, з точки зору нашого дослідження, є третій етап –

* © ***Бондарчук О. Б.***

постреволюційний у Російській Імперії та період національного відродження в Україні.

«Надзвичайно тяжку спадщину в галузі народної освіти залишив по собі дореволюційний уряд у російській державі. Мале поширення освіти, майже 75% неписьменних, низький рівень більшості письменних, книжний, пасивний характер шкільного навчання, до страшного мала сітка середніх, вищих і професійних шкіл, до всього того нагромадження різних типів шкіл, не зв'язаних ні єдиним планом, ні єдиною системою» [14, с. 5].

Загальна неписьменність дорослого населення гальмувала економічний та культурний розвиток країни. Після революції 1917 р. назріло питання становлення та формування нового культурного та освіченого суспільства, першочерговим завданням якого стала боротьба за грамотність. Виданим у 1919 р. «Декретом про ліквідацію неграмотності серед населення» проголошувалася обов'язковість навчатися грамоті «з метою надання можливості свідомої участі у політичному житті країни». Для реалізації положень Декрету був створений спеціальний орган – Всеросійська Надзвичайна Комісія з ліквідації неписьменності (ВНК л/н), одним із відділів якого був редакційно-методичний. Завданням відділу – підготовка кадрів, випуск методичних посібників та букварів, оскільки неможливо розгорнути масове навчання грамоти, не забезпечивши лікпункти необхідною кількістю букварів для дорослих [3, с. 204–205].

З кінця XIX ст. вчителі, громадські діячі освіти працювали над створенням і впровадженням програм для дорослих. Підкреслювалася непридатність існуючих посібників та підручників для навчання дорослих. Педагоги зазначали, що «існуючі підручники розраховані або для дітей, або для гімназичних курсів. Перші – обмежені зовнішньою описовістю подій, останні – детальні і поширені, але призначені для послідовного тривалого вивчення» [15, с. 10].

На початковому етапі роботи вчителі користувалися букварями, що були звичними за звуковим методом викладання. Це, наприклад, «Азбука для взрослых» Рахманова-Николаева (1918), «К свету. Русский буквар для обучения взрослых по новой орфографии» Полякова В. Г. (1918), «Букварь взрослых для обучения чтению и письму без слияния звуков» Флерова В. (1918). На початку 1920-х р. серед викладачів сформувалися дві групи з питань методичного підходу до занять з дорослими неграмотними та малограмотними: одна група вважала можливим пристосувати до дорослої аудиторії програми дитячих шкіл, інша шукала нові шляхи підходу до цієї аудиторії. Перша група не враховувала всіх особливостей психології дорослої людини і вважала, що навчання може і повинно бути «аполітичним»; друга група дотримувалася протилежної точки зору, логічно наголошуючи на комплексній системі викладання.

Переважна більшість учителів були прихильниками «аполітичності» і навчали за допомогою вже згадуваного букваря Флерова, відкидаючи метод цілих слів. Улітку 1919 р. Позашкільним Відділом Наркомосвіти та Московським Відділом Народної Освіти було створено дослідну школу для перевірки нового підходу до навчання дорослої аудиторії. Основою організації цієї школи став принцип комплексного методу навчання, або «об'єднання викладання різних предметів на одній темі». Першочерговим завданням для цього навчання стало створення принципово нового букваря. Таким став буквар «Долой неграмотность» (1920), розроблений Д. Елькіною, Н. Бугославською та А. Курською. Забезпечення навчальними посібниками, педагогічною літературою здійснювалося за рахунок державного бюджету, завдяки цьому тираж букваря склав 6 млн. примірників. На вимогу часу, а це, нагадаємо, період становлення радянської влади, політичної боротьби з «буржуазним минулим», зміст букваря складали лозунги та політично «правильні» тексти. У передмові до видання зазначено: «І політична грамота, і навчання читанню в нас злито воєдино, і, тим саме, розпочинається не тільки отримання освітніх навичок, але й зароджується інтерес до суспільного життя».

Навчальні посібники і, зокрема, посібники для початкової освіти дорослих 1918–1930 рр. різко відрізняються від книг для навчання грамоти всіх попередніх років. У них не тільки використано нові методики навчання, а й нову тематику, що відображає зміни в житті суспільства. Зіставляючи, аналізуючи ці видання можна скласти своєрідну хроніку, літопис становлення державності, що демонструє, як змінювалася свідомість людини. Букварі слугували одночасно і навчальною книжкою, і агітаційним матеріалом, і засобом виховання учнів. Це підтверджують самі назви посібників: «Мы новый мир построим», «Наша стройка», «К свету», «Червона зоря», «Нове село» та ін.

Агітацією за радянську владу та проти буржуазії починається буквар для дорослих І. Мучника «Наша стройка» (Москва, Ленінград, 1931). Вже на перших сторінках ведеться порівняння «у нас – у них», «за них – за нас»: «у них» – пригноблення та беззаконня, «у нас» – розквіт промисловості, побудова нового суспільства. Пізніше цей же автор склав «Букварь для городских школ грамоты» (1934), який мав менш провокативний характер та спрямований на навчання грамоті за методом цілих слів. Схожими за структурою та змістом є «Букварі для шкіл грамоти» В. Воскресенського, Р. Павловської (1936) та Т. Гурвич, Л. Деполович (1937).

З 1926 р. В Радянському Союзі почалося видання посібників для національних меншин. У вітчизняній освіті дорослих цього періоду сформувалися дві принципово різні концепції розвитку навчальних закладів: українська система освіти – з орієнтацією на першочерговість професійної підготовки та російська система – з орієнтацією на загальну освіту. Офіційно проголошена радянським урядом «українізація» в педагогічній сфері ознаменувалася

«утворенням національної школи в контексті прищеплення національних цінностей разом із класовими цінностями і комуністичною ідеологією, з яких було вилучено етнонаціональний складник» [12, с. 106].

В Україні компанія лікнепу тривала впродовж 1920–1930-х років. За цей час вийшли друком підручники М. Байрак «Червона зоря: буквар для дорослих» (1922), О. Кутового «Нове село: буквар для дорослих» (1931), Р. Овдієнко «Українська мова: підручник для шкіл дорослих глухонімих» (1940), О. Петренко «Українська мова. Граматика і правопис: підручник для шкіл малописьменних» (1936), А. Плаксин «Перший щабель: буквар для робітників. Вип. 1 Частина букварна. Вип. 2 Частина після букваря» (1929, 1930), В. Шутько «Українська мова: підручник для малописьменних» (1940).

Як уже зазначалося найбільш поширеними формами організації освіти дорослих були лікнепи, школи неписьменності, школи грамоти, клуби, хати-читальні, сільські та народні будинки. «Найкращою формою в сфері позашкільної освіти, це є утворення як при сільських, так і при міських школах, вечірніх класів для дорослих, по такій, приблизно, програмі, по якій ведеться наука з школярами, пристосовуючись в кожному разі до розумового розвитку аудиторії, її смаку і потреб» [10, с. 29].

Учбова Секція позашкільної освіти, що діяла при Київському Виконкомі затвердила проект нормальної дворічної школи для дорослих в селах Київщини. Завдання школи – навчати селян грамоті, дати їм загальноосвітні знання, пов’язані з їхньою працею, про своє оточення – національне, політичне, соціальне, економічне, а також громадське та естетичне виховання. Важливим було дати сільському населенню світлі погляди на свою повсякденну працю (хліборобство, скотарство, садівництво, лісові промисли тощо). Проектом передбачалося, що кожна окрема місцевість, кожний район мають окремі риси, окремі вимоги економічного життя і, відповідно, позашкільна освіта повинна мати той чи інший обсяг знань. Наприклад, там де основною сферою є хліборобство чи садівництво, перевага надається знанням з природознавства, агрономії, ботаніки тощо. Такі форми навчання, на думку розробників проекту, поєднають науку з життям і дадуть змогу людям на підставі знання покращити своє господарство або ремесло.

Для сільських навчальних закладів були складені та видані відповідні навчальні посібники. У фонді ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського зберігається буквар для дорослих «Нове село» О. Кутового, виданий Центральним видавництвом народів СРСР у Москві 1931 р. Навчали за цим букварем методом цілих слів. Ілюстративний матеріал відображав повсякденну працю селян: сівбу, жнива, побут та ін. Для читання підібрано прості тексти, тематика яких була пов’язана із актуальними на той час політичними та суспільними процесами: індустріалізацією, колективізацією, боротьбою з релігійним невіглаством. Для розширення знань із практичного господарювання подано невеликі за обсягом, але прості і зрозумілі тексти: «Учимося спостерігати», «Яке насіння – таке й коріння», «Практичні заповіді скотарства», «Шкідники» та ін. Не оминув автор увагою й тему п’ятирічок, соціалістичного змагання, кооперації. Оповідання «Наші досягнення», «Нумо змагатися», «Як працюють кооперативи?» мали на меті донести «правильність» тогочасної політики у сільському господарстві. Поруч із матеріалом про Радянську державу, Жовтневу революцію, комуністичну партію кілька сторінок букваря присвячено українським поетам Т. Г. Шевченку та І. Я. Франку.

«Букварь для сельско-хозяйственных и лесных рабочих» [1928] видано Всеросійською надзвичайною комісією з ліквідації неграмотності та Центральним Комітетом Профспілок робітників сільського та лісового господарства СРСР у Ленінграді у видавництві «Долой неграмотность». Авторами посібника були О. О. Захар’єв (букварна частина) та Культвідділ ЦК робітників сільського та лісового господарства СРСР (післябукварна частина), редакторами – І. О. Ахматова та О. Є. Здорова. Посібник складено за аналітико-синтетичним методом цілих слів та складів разом із звуковим опрацюванням. У букварній частині подано малюнки для розмовних тем про працю, слова і фрази для читання, зразки вправ каліграфічного письма. У післябукварній частині – тексти для читання агітаційного характеру: «Наша сила – Советы», «Царские законы закабаляли батраков», «Кто такие рабкоры?», «Красная армия – наша защитница» тощо. Видання вміщує також методичні вказівки для ведення занять по букварю, календар революційних свят, розрізну абетку.

Популярним на той час був підручник А. Горобец «Из деревни», який упродовж 20-х рр. XX ст. витримав 8 перевидань. На титульному аркуші видання 1922 р. зазначено: «На конкурсі абеток Наркомосвіти А. Горобцю присуджена 1-ша премія». Епіграфом до букваря став вираз «И в деревне свет». У цій азбуці вміщено малюнки для розмовних тем, слова, фрази для читання, зразки каліграфічного письма.

Слід зазначити, що букварі 1918–1930 рр. суттєво відрізнялися від сучасного поняття про початкову навчальну книжку. Відповідно до комплексної системи навчання, про яку вже згадувалося вище, підручники, окрім абетки та елементарних текстів для читання, містили ще й початкові відомості з арифметики (нумерація в межах сотні, арифметичні дії), міри ваги та довжини за новою метричною системою.

Цікаво прослідкувати, як упродовж досліджуваного періоду змінювалася тематика та кількість матеріалу для читання. Якщо в абетках 1918–1925 рр. для читання використовувалися

переважно лозунги, прислів'я, невеликі віршики, то вже пізніше ми зустрічаємо вірші, оповідання українських письменників І. Франка, Т. Шевченка, Л. Українки, російських – Л. Толстого, І. Тургенєва, І. Крилова, підібраних відповідно до ідеології часу. У 30-х рр. ХХ ст. на сторінках підручників для освіти дорослих з'являються матеріали природознавчого, краєзнавчого, історичного характеру, наукові статті.

Відомий педагог Я. Чепіга писав, що підручник повинен бути другом, «який ділиться здобутими знаннями й досвідом науки, здобутками минулої праці людського розуму, людської культури», має бути культурним засобом до поширення і поглиблення світогляду учнів, сприяти вихованню самодіяльності молоді, давати сталі, міцні знання [1, с. 16].

Освіта дорослих не обмежувалася початковим навчанням грамоти. Для продовження навчального процесу видавали підручники з вивчення національних мов. У фонді ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського зберігаються навчальні посібники з української мови, призначені для польськомовного та російськомовного населення. «Пізнаймо українську мову» – так називається підручник «граматичних знань для вселюдних шкіл», складений К. Кисілевським[1] та виданий 1938 р. У Panstwowe Wydawnictwo ksiazek szkolnych we Lwowie. Матеріал підручника складено з урахуванням вікових, соціальних ознак та національної приналежності учнів. У якості вправ використано тексти про побутове життя, природу, історію Польщі та України. За допомогою наголосу над кожним словом підкреслюється правильна вимова. Для «грамотного русского читателя» призначено посібник для курсів и самоосвіти «Украинский язык» Мих. Йогансена (Киев: Більшовик, 1923). Підручник складається з розділів: Фонетика та правопис; Морфологія (вчення про форми); Синтаксис та стилістика. Граматичні правила української мови подано в порівнянні з російськими.

Для закріплення знань і навичок з української мови видавалися книги для читання у школах малописьменних (І. Радовської, О. Сарнацької). Тексти підібрані, зрозуміло, в кращих традиціях комуністичної ідеології: М. Рильський «Пісня про Сталіна», П. Тичина «Партія веде», «Пісня Червоної Армії», Й. Сталін «Велика дружба народів», «Інтернаціонал» та ін. Невеликий відсоток складають вірші та прозові твори класиків української та російської літератури: Т. Шевченко «У кріпацькому селі», «Заповіт», Л. Глібов «Вовк та ягня», «Орачі й Муха», Л. Українка «Давня казка», «На човні», А. Чехов «Хамелеон», О. Пушкін «В Сибір», «Хмара».

Не менш важливим та потрібним ніж навчити писати і читати, постало питання вироблення математичних навичок у дорослого населення. У передмові до першої частини «Задачника. Руководство по математике для взрослых» М. М. Масленникова (1921) зазначено: «Ця книга написана для тих, хто не знає математики і хто бажає вивчити її не для простої забавки, не для простої витрати часу, а для того, щоб застосовувати в житті. Тому й викладена вона на прикладах узятих із дійсного життя». «Рабочая книга по математике: пособие для одногодичных крестьянских курсов взрослых» А. Е. Королькова [1928] теж мала на меті «дати учням тверді навички у обчисленні та вимірах, які необхідні у господарському побуті селянина та його суспільно-політичній роботі». Подібні завдання виконували й інші посібники: А. В. Ланков «Арифметический задачник для взрослых» (1930), М. Ф. Лойко «Наша стройка: рабочая книга по математике для колхозных школ» (1931), К. Ф. Лебединцев «Счет и мера. Арифметика в святи с начатками геометри: для трудовой школы и самообучения» (1923).

Отже, зміст підручників для освіти дорослих у 20-х–30-х рр. ХХ ст. відображав соціально-економічні та політичні явища, що відбувалися в країні. Це було доба радикальних перетворень у культурному житті, національне питання стало одним із найважливіших, яке обговорювалося на різних рівнях влади. Процес українізації позитивно позначився на формуванні змісту освіти дорослих. У навчальні програми введено низку українознавчих предметів: українську мову та літературу, краєзнавство, історію та географію України. Водночас, 1919–1930 рр. були періодом корінної руйнації «старої системи» освіти та побудови нової, радянської, що передбачала перехід до загального навчання, ліквідацію неписьменності та покращення якості освіти як в Україні, так і в Росії.

Розвиток і становлення освіти дорослих 1917–1930 рр. заслуговує на увагу сьогодні. Наукова оцінка цього періоду сприятиме збереженню того цінного та цілісного, що становить основу неперервної освіти, національно-освітнього потенціалу на сучасному етапі розвитку держави. Водночас дослідження проблем освіти дорослих, які постали в окреслений період, дасть змогу уникнути вад і прорахунків у майбутньому.

Література:

1. Березівська Л. Д. Внесок Я. Чепіги в розвиток українського підручникотворення / Л. Д. Березівська // Проблеми сучасного підручника: зб. наук. пр. Вип. 2. – К. : Педагогічна Думка, 2000. – С. 13–16.
2. Березівська Л. Розробка Наркомосом УСРР системи шкільної освіти та її апробація в контексті соціально-економічних та суспільно-політичних детермінант (1920–1924) / Лариса Березівська // Історико-педагогічний альманах. Вип. 1. – К., 2007. – С. 9–19.

[1] Кость Кисілевський (1890–1974) – український мовознавець і педагог, професор Українського вільного університету, дійсний член Наукового товариства імені Шевченка, автор низки шкільних підручників з української мови і дидактичних праць, українсько-польського і польсько-українського словника.

3. Бойко О. Організаційний етап ліквідації неписьменності (1919–1922 роки ХХ ст.) / Ольга Бойко // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: зб. наук. пр. Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Вип. 45. – Умань: ФОП Жовтий О. О., 2013. – С. 202–208.
4. Веденов А. Ликвидация неграмотности и психология / А. Веденов // Вопросы ликвидации неграмотности и психология: работа опытных школ ВЧК л/б в 1929/30 уч. г. / сб. под. ред. А. Веденова. – М., Л.: Государственное учебно-педагогическое изд-во, 1932. – С. 3–38.
5. Вовк Л. П. Історія освіти дорослих в Україні: нариси / Л. П. Вовк. – Київ: УДПУ, 1994. – 228 с.
6. Гупан Н. Здійснення диференціації у змісті шкільних навчальних книг доби Української революції / Нестор Гупан // Рідна шк. – 2012. – №10 (994) жовтень. – С. 53–57.
7. Диференційований підхід в історії української школи кінець XIX – перша третина XX ст.: монографія / авт.: Сухомлинська О. В., Дічек Н. П., Березівська Л. Д., Гупан Н. М., Бондар Л. С., Антонець Н. Б., Філімонова Т. В., Антонець М. Я., Куліш Т. І., Шевченко С. М. – К.: Педагогічна думка, 2013. – 620 с.
8. Карпюк Г. В. Букварь – источник сведений о жизни страны, народа и его культуре / Г. В. Карпюк // Проблемы школьного учебника. Вып. 14 (О спецыфике языковых учебников). – М.: Просвещение, 1984. – С. 194–240.
9. Корольков А. Рабочая книга по математике: пособие для одногодичных крестьянских курсов взрослых / А. Е. Корольков. – [Б. м.]: Долой неграмотность, [1928]. – 143 с.
10. Крижановський І. Декілька уваг до постановки позашкільної освіти на місцях / Ів. Крижановський // Вільна українська школа. – 1918. – № 5/6. – С. 26–30.
11. Мартіросян О. І. Організаційно-педагогічні засади розвитку освіти дорослих в Україні (20-50-ті рр. ХХ століття): дис. … канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Мартіросян Олена Іванівна. – Київ, 2013.– 254 с.
12. Мартіросян О. І. Теоретичний підхід до розвитку освіти дорослих в Україні від 1870 р. XIX ст. до періоду становлення радянської освітньої політики – 1958 р. ХХ ст.: (етапи реформування та подальшого розвитку) / Мартіросян О. І. // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова: зб. наук. пр. Серія № 5 Педагогічні науки: реалії та перспективи. Вип. 24. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – С. 101-110.
13. Масленников М. М. Задачник. Руководство по математике для взрослых. Ч. 1 Введение в математику / Мих. М. Масленников. – [Б. м.], 1921. – 112 с.
14. Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917–19 р. р. / С. Постернак. – К., 1920. – 127 с.
15. Салтыкова М. О книге взрослых / Салтыкова М. – М., 1907. – 227 с.
16. Спутник ликвидатора неграмотности и малограмотности / составленный Ц. М. Подгорненской и А. С. Либерман. – Х.: Путь Просвещения, 1923. – 136 с.
17. Флеров В. Как обучать неграмотных взрослых / Всеволод Флеров. – М.: Изд. Автора [В. Флерова], 1918. – 40 с.
18. Эрдэ Д. Неграмотность и борьба с ней / Д. Эрдэ. – [Б. м.]: Пролетарий, 1926. – 276 с.